

Hubert Kotarski

ZRÓŻNICOWANIE SPOŁECZNO-EKONOMICZNE REGIONÓW A KAPITAŁ SPOŁECZNY MIESZKAŃCÓW

Wprowadzenie

Artykuł jest próbą spojrzenia na kapitał społeczny i jego związek ze zróżnicowaniem społeczno-ekonomicznym regionów. Celem głównym artykułu jest refleksja nad rolą kapitału społecznego w procesie funkcjonowania społeczności regionalnej na empirycznym przykładzie województwa podkarpackiego¹.

Pojęcie kapitału społecznego jest obecnie jednym z częściej używanych pojęć w naukach społecznych zajmujących się zmianami, jakie zachodzą we współczesnym świecie. Przypisywany kapitałowi społecznemu wpływ na jakość życia, możliwości i kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego czynią z niego jeden z ważniejszych i bardziej interesujących endogenicznych czynników funkcjonowania społeczności lokalnych i regionalnych. W świetle badań dotyczących dysproporcji rozwoju regionów podkreśla się, że to właśnie różnice jakości kapitału społecznego mogą być przyczyną utrzymujących się lub nawet pogłębiających się różnic poziomu rozwoju krajów oraz regionów. Województwo podkarpackie przez swoje położenie geograficzne jest jednym z najbardziej na wschód wysuniętych obszarów Unii Europejskiej. W związku z tym samo położenie umieszcza województwo podkarpackie na peryferiach zjednoczonej Europy. Jak wskazują badania oraz dane statystyczne (między innymi Eurostat), podkarpackie, wraz z innymi województwami tzw. ściany wschodniej, jest zaliczane przez badaczy oraz Komisję Europejską do grupy województw dysponujących najmniejszym potencjałem rozwojowym (por. *Rozwijające się regiony – rozwijająca się Europa. Czwarty raport na temat spójności gospodarczej i społecznej 2007; Inwestowanie w przyszłość Europy. Piąty raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej 2010*). Pojawia się w związku z tym interesujące pytanie badawcze, czy kapitał społeczny stanowi element stymulu-

¹ Wyniki badań prezentowane w tym artykule pochodzą z promotorskiego projektu badawczego „Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego” (Umowa nr 2068/B/H03/2009/36), finansowanego ze środków na naukę w latach 2009–2010.

jący rozwój, czy go hamujący, wpływający na aktywizację, czy dezaktywizację mieszkańców.

1. Dynamika nierówności regionalnych – Podkarpacie na tle regionów Unii Europejskiej

Preambuła Traktatu Rzymskiego, ustanawiającego 25 marca 1957 roku Wspólnotę Europejską, zakładała, że państwa członkowskie pragną wzmocnienia jedności swoich gospodarek i zapewnienia ich harmonijnego rozwoju przez zredukowanie zróżnicowania istniejącego między regionami oraz łagodzenia zacofania regionów mniej rozwiniętych. Rozszerzenia Unii Europejskiej w latach 2004 i 2007 pokazały, że różnice poziomu rozwoju między regionami „starej” Unii Europejskiej a nowymi członkami są bardzo duże, a co za tym idzie, spójność gospodarcza i społeczna państw i regionów Unii Europejskiej jest wysoce niezadowolająca.

Polska jest krajem silnie zróżnicowanym regionalnie. Dysproporcje rozwoju polskich regionów są, według wielu badaczy, uwarunkowane przestrzennie i historycznie (por. Jałowiecki 1996; Hryniewicz 1996; Gorzelak 1999, 2008; Gorzelak, Tucholska 2008). Podkreśla się, iż zauważalne dysproporcje rozwoju polskich regionów są wynikiem procesów długiego trwania. Trwałość systemów wartości i wzorów kulturowych, a co za tym idzie – wynikających z nich zachowań społecznych, oraz tendencja do powtarzalności i niezmienności ludzkich zachowań sprawia, że przeszłość może być środkiem do zrozumienia teraźniejszości i przyszłości. Genezy zróżnicowania gospodarczego i społecznego ziem polskich i wynikających z tych zróżnicowań szans rozwojowych można doszukiwać się w okresie przedrozbiorowym. Jak podkreśla między innymi Janusz Hryniewicz, już w tym czasie było można wyznaczyć wyraźną linię podziału kraju, rozdzielającą Polskę na część zaawansowaną i słabiej rozwiniętą gospodarczo. Rubieżą dzielącą Polskę na dwie części była linia Wisły (Hryniewicz 1996). Okres zaborów tylko utrwalił ten podział, dodatkowo osłabiając potencjał gospodarczy Galicji w stosunku do okresu przedrozbiorowego. Potwierdzeniem trwałości procesów długiego trwania w rozwoju polskich regionów są mapy przedstawiające górną i dolną frakcję gmin uszeregowanych na skali poziomu dochodów własnych na jednego mieszkańca (Hryniewicz 1996). Zaskakujący jest wniosek wypływający z analizy map, iż zdecydowana większość spośród 20% gmin o najniższych dochodach własnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca jest usytuowana w granicach byłych zaborów rosyjskiego i austriackiego. Zdecydowana większość gmin z górnej frakcji poziomu dochodów własnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca leży natomiast w granicach dawnego

zaboru pruskiego. Konstatacja na temat materialnego wymiaru czynników historycznych jest jednoznaczna. Czynniki te są odpowiedzialne za makroregionalny podział Polski na część zachodnią – wyżej rozwiniętą i wschodnią – niżej rozwiniętą (por. Gorzelak 1999, 2003, 2004). W części wschodniej występują jednak obszary, które przełamały zacofanie strukturalne i niski poziom całej części wschodniej. Na pierwszy plan wysuwa się Warszawa. Oprócz niej, lecz w znacznie mniejszym stopniu, można również wyróżnić duże miasta usytuowane na „ścianie wschodniej” – Olsztyn, Białystok, Lublin i Rzeszów.

Rozpiętość między wielkością powierzchni poszczególnych regionów Unii Europejskiej jest bardzo duża. Jest to rezultatem kilku czynników, między innymi ukształtowania powierzchni i peryferyjności regionów. Regiony największe pod względem powierzchni leżą na północnych obrzeżach Unii Europejskiej – szwedzkie Övre Norrland i fiński Pohjois-Suomi. Są one zarazem jednymi z najślabiej zaludnionych obszarów Unii Europejskiej. Najmniejszymi regionami, ale zarazem najgęściej zaludnionymi, są miasta zaliczane według klasyfikacji NUTS do regionów statystycznych. Przykładami takich miast-regionów (poziom NUTS 2) są Bruksela, Londyn (Inner London) i Brema. Województwo podkarpackie, obejmujące obszar 17,8 tys. km², należy raczej do większych regionów UE. Obszar tego województwa stanowi 5,7% powierzchni Polski i 0,4% Unii Europejskiej. Pod względem wielkości województwo podkarpackie zajmuje 78. miejsce wśród 271 regionów UE (por. *Województwo podkarpackie na tle regionów Unii Europejskiej w latach 2005–2009*, 2011).

Mimo upływu lat dysproporcje rozwoju polskich województw są cały czas widoczne. Analiza rozpiętości produktu krajowego brutto na jednego mieszkańca (PKB *per capita*) w poszczególnych województwach wyniosła 2,28:1). W województwie mazowieckim PKB *per capita* wyniosło w 2008 roku 52 770 zł, w podkarpackim zaś 23 101 zł. Były to regiony charakteryzujące się najwyższą i najniższą wielkością wskaźnika. W latach 2004–2008 jedynie w pięciu województwach odnotowano wzrost PKB *per capita*. W przypadku pozostałych jedenastu województw wartość wskaźnika obniżyła się. Jeszcze większe różnice wielkości PKB *per capita* istnieją w podziale nad podregiony (NUTS 3). Rozpiętość między podregionami wyniosła 5,11:1.

Rozszerzenie Unii Europejskiej o dwa nowe państwa – Bułgarię i Rumunię – nie zmieniło dysproporcji PKB przypadającego na jednego mieszkańca regionów zjednoczonej Europy. Porównanie wielkości PKB na 1 mieszkańca ukazuje duży dystans, jaki dzieli województwo podkarpackie od regionów państw „starej Unii”. Jeżeli przyjąć za 100% średnią PKB na 1 mieszkańca w 2005 roku we wszystkich 27 państwach członkowskich UE, wielkość PKB na 1 mieszkańca w województwie podkarpackim wynosi zaledwie 35,4% tej średniej. Przy wyłączeniu z analizy regionów z Rumunii i Bułgarii, jedynie w województwie lubel-

skim (35,0%) wielkość PKB *per capita* jest niższa niż w podkarpackim. Włączenie do analizy regionów państw, które wstąpiły do Unii Europejskiej w 2007 r., nieznacznie zmienia więc niekorzystną pozycję woj. podkarpackiego. Niższe PKB *per capita* zanotowało, oprócz wspomnianego już województwa lubelskiego, pięć regionów Rumunii i pięć Bułgarii. Nieznacznie wyższą wielkość PKB na 1 mieszkańca niż województwie podkarpackim zanotowano w 2005 roku w rumuńskim regionie Centrum (36%) oraz województwach świętokrzyskim (38,0%) i podlaskim (38,2%). Regionami o najwyższym PKB na 1 mieszkańca okazały się: Londyn (Inner London – 302,7%), Luksemburg, który w statystyce UE występuje jako region NUTS 0, NUTS 1 i NUTS 2 (264,3%), Bruksela (240,5%) i Hamburg (202,1%).

2. Kapitał społeczny i jego związek problematyką regionalną

Koncepcja kapitału społecznego jest od dłuższego czasu szeroko poruszana w socjologii, teorii organizacji i ekonomii (szczególnie w ramach nowej ekonomii instytucjonalnej). Wprowadzenie do języka socjologii terminu *kapitał społeczny* wiąże się z uznaniem relacji międzyludzkich za potencjalne źródło użytecznych zasobów, które mogą być wykorzystywane przez jednostki lub grupy jako środki służące do realizacji różnorodnych celów.

Koncepcja kapitału społecznego stanowi kolejną, po koncepcji kapitału ludzkiego i kapitału kulturowego, próbę teoretycznego uzupełnienia ekonomicznego modelu wyjaśnień różnorodnych zjawisk zarówno w sferze gospodarki, jak i w innych dziedzinach życia społecznego, w tym również kwestii rozwoju regionalnego. Zainteresowanie socjologów tym zagadnieniem wiąże się przede wszystkim z poszukiwaniem czynników umożliwiających i ułatwiających rozwiązywanie problemów społeczności lokalnych, jak i całych społeczeństw. Przyjmuje się tutaj założenie, że stosunki społeczne i sieci powiązań między jednostkami mogą być traktowane jako zasób, dzięki któremu można osiągnąć określone korzyści (Kwiatkowski 2005). Mimo licznych opracowań na ten temat brak jest, jak w przypadku wielu innych terminów z zakresu nauk społecznych, ścisłej definicji kapitału społecznego. Pojęcie kapitału społecznego jest definiowane w bardzo różny sposób. Lista elementów składających się na kapitał społeczny jest dość długa, a do najważniejszych zalicza się zazwyczaj: różnorodne relacje społeczne, zaufanie, chęć porozumienia, zespół wspólnych wartości i zachowań oraz sieci społeczne warunkujące wspólne działania. Kapitałem społecznym jest wszystko to, co warunkuje zbiorowe działanie dla dobra wspólnego w każdej dziedzinie: gospodarce, kulturze i polityce. Po latach zainteresowań problematyką kapitału społecznego powszechnie przyjęło się uważać, że odnosi

się on do zagadnienia aktywizacji i wykorzystania zasobów sieci i grup społecznych dla generowania zysku, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i szerszych całości społecznych. Powszechnie uważa się jednak, że szerokie zainteresowanie kapitałem społecznym rozpoczyna się od teoretycznej systematyzacji problematyki przez trzech autorów: Pierre'a Bourdieu, Jamesa Colemana oraz Roberta Putnama.

Pierwsza systematyczna analiza pojęcia kapitału społecznego została opracowana przez Pierre'a Bourdieu, który zdefiniował kapitał społeczny jako „sumę zasobów, aktualnych i potencjalnych, które należą się jednostce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości i wzajemnego uznania” (Bourdieu, Wacquant 2001: 105). Dzięki przynależności do sieci jednostka zyskuje dostęp do kapitału posiadanego przez wszystkich, którzy są powiązani ze sobą relacją wzajemnego zaufania. Zasób kapitału społecznego posiadany przez daną jednostkę zależy od wielkości sieci, którą jednostka jest w stanie efektywnie zmobilizować oraz od zakresu kapitału (symbolicznego, ekonomicznego, kulturowego) posiadanego przez każdą osobę, z którą dana jednostka jest powiązana oraz ilości i jakości tychże zasobów (Rymsza 2007: 24).

Kapitał społeczny jest, według Pierre'a Bourdieu, jedną z trzech form kapitału, która może być użyta do zdobycia lub utrzymania uprzywilejowanej pozycji na polu (oznacza ono zespół określany jako sieć obiektywnych, historycznych relacji między pozycjami zakotwiczonymi w pewnych formach władzy lub kapitału). Pole jest stawką, o którą toczy się gra. Autor ujmuje jednak formy kapitału dynamicznie, traktując „strategie gry” przede wszystkim jako działania na rzecz konwersji kapitału (Theiss 2007: 17). W ujęciu Pierre'a Bourdieu kapitał społeczny daje jednostkom dostęp do innych form kapitału – ekonomicznego lub kulturowego. Kapitał społeczny jest również racjonalną inwestycją zasobów ekonomicznych lub kulturowych. Dzieje się tak w przypadku wszystkich form kapitału, gdyż inwestycja wymaga posiadania przynajmniej minimalnej ilości danego kapitału. Ci, którzy dysponują kapitałem, mogą go pomnażać; ci zaś, którzy go nie posiadają, mogą mieć trudności ze zdobyciem jakiegokolwiek jego ilości (Rymsza 2007: 25).

Kapitał społeczny, według Pierre'a Bourdieu, jest źródłem sieci powiązań społecznych. Zapewniają one szerokie korzyści, które wykraczają poza ramy grupy pierwotnej. Zdaniem Pierre'a Bourdieu, troska rodziców o rozwój dzieci jest źródłem kapitału kulturowego, podczas gdy kapitał społeczny odnosi się do korzyści wynikających z udziału w szerszych sieciach powiązań. Cechą szczególną kapitału społecznego jest jego wirtualność w stosunku do innych form. Kapitał ekonomiczny i finansowy przyjmują postać materialną, kapitał ludzki tkwi w ludzkich zdolnościach, zaś kapitał społeczny istnieje w strukturach relacji i sieci społecznych.

Drugim z wybitnych teoretyków zajmujących się koncepcją kapitału społecznego jest James Coleman. Jako pierwszy użył on w rozprawie naukowej terminu *social capital*. James Coleman jest autorem definicji uchodzącej za klasyczną dla całościowego, systematycznego ujęcia kapitału społecznego, określanego jako perspektywa ekonomiczna – teoria racjonalnego działania (Trutkowski, Mandes 2005). Została ona przedstawiona w jego najsłynniejszej publikacji *Foundations of Social Theory*, prezentującej system socjologii oparty na teorii racjonalnego wyboru (zob. Coleman 1990). Autor odrzuca w nim ujęcie ekonomii neoklasycznej, wedle której jednostka dąży wyłącznie do maksymalizacji użyteczności, jak i tradycję socjologiczną, która zasadniczą moc sprawczą wobec działań człowieka przypisuje społecznie kształtowanym normom (Theiss 2007: 14).

James Coleman traktował kapitał społeczny jako „umiejętności współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji wspólnych interesów” (Fukuyama 1997: 20). Według niego, kapitał społeczny można ujmować jako „grupę podmiotów społecznych, które mają dwa wspólne elementy: są częścią jakiejś społecznej struktury i ułatwiają wspólne działania – zarówno jednostek, jak i całych instytucji w ramach tej struktury. Tak jak inne formy kapitału, kapitał społeczny jest produktywny – umożliwia realizację pewnych celów, których osiągnięcie byłoby niemożliwe w sytuacji jego braku” (Coleman 1988: 98). Kapitał społeczny jest, według Jamesa Colemana, cechą struktury relacji społecznych, która wspiera konkretne działania aktorów, podejmowane w jej ramach (Theiss 2007: 14). Autor stwierdził, że „tak jak kapitał fizyczny tworzony jest przez zmianę materiału w celu formowania narzędzi produkcyjnych, tak kapitał ludzki tworzony jest przez przemiany osób przynoszących umiejętności i zdolności ułatwiające pewne zadania. Kapitał społeczny pojawia się jednak przez przeobrażanie się relacji między osobami, które ułatwiają działanie. Jeśli kapitał fizyczny jest w pełni dostępny, istniejąc w obserwowalnych formach materialnych, kapitał ludzki jest mniej obserwowalny, przejawiając się w umiejętnościach i wiedzy zdobywanej przez jednostki, to kapitał społeczny jest najmniejszym stopniu obserwowalny, ponieważ istnieje on w relacjach między osobami. Kapitał społeczny, podobnie jak fizyczny i ludzki, ułatwia produktywność” (Coleman 1988: 100).

W ujęciu J. Colemana najważniejszą formą kapitału społecznego są zobowiązania względem podmiotu. Jeżeli osoba udzielała pomocy lub pozwalała na zaciągnięcie względem niej zobowiązań przez innych, przy spełnionych określonych warunkach posiada zasób w postaci perspektywicznie odwzajemnionej pomocy. Istnienie tego typu kapitału społecznego zależy od dodatkowych czynników pewności co do odwzajemnienia zobowiązań, liczby podmiotów, które są związane z osobną zależnością tego typu, istnieniem alternatywnych źródeł

wsparcia, własnej zasobności osoby, uwarunkowań kulturowych i indywidualnych (np. „niechęci do proszenia o pomoc”) oraz zamknięcia sieci społecznej (Theiss 2007: 14–15). Zamknięcie sieci społecznej odnosi się do szczególnego kształtu więzi wśród członków danej grupy, gdzie żaden z członków nie jest powiązany z członkami innych grup. Sytuacja taka gwarantuje przestrzeganie norm, jako że wyłamanie się powoduje wykluczenie, bardzo bolesne dla jednostki niemającej innego miejsca, do którego mogłaby się udać (Coleman 1988: 107–108).

Według Jamesa Colemana ważną formą kapitału społecznego są kanały informacyjne. Dzięki nim jednostka funkcjonująca w danej strukturze społecznej może uzyskać dostęp do szczególnie cennych informacji (jedną z najczęściej wskazywanych korzyści z tej formy kapitału społecznego jest dostęp do miejsc pracy, ułatwiony przez krewnych i znajomych). Składnikiem tworzącym kapitał społeczny jest także zasada rezygnowania z partykularnego interesu na rzecz dobra wspólnego, która może być zinternalizowana przez jednostki i zakotwiczona w danej kulturze lub wspierana przez system zachęt zewnętrznych – szacunek społeczny, gratyfikacje finansowe itp. (Theiss 2007: 15).

Trzeciego z wielkich teoretyków koncepcji kapitału społecznego – Roberta Putnama – można traktować jako kontynuatora myśli Jamesa Colemana. Zdefiniował on kapitał społeczny jako „własności życia społecznego – sieci, normy i zaufanie, które ułatwiają współpracę i koordynację w celu wzajemnej korzyści” (Klimczak 2005: 11). Terminem *kapitał społeczny* posługuje się on jednak w odmiennym kontekście niż James Coleman. Próbuje bowiem dociec, co sprawia, że dwadzieścia lat po reformie administracyjnej, ustanawiającej we Włoszech samorządy na szczeblu regionalnym, jest widoczne znaczne zróżnicowanie poziomu sprawności i skuteczności lokalnych władz (Theiss 2007: 16). Według Roberta Putnama, decydującą rolę w sukcesie regionów północnych Włoch i porażce regionów południowych spełnia kapitał społeczny, na który „składają się [następują]e jakości życia stowarzyszeniowego w danym społeczeństwie[:] sieci społeczne, normy oraz zaufanie – jakości te umożliwiają członkom danego społeczeństwa zwiększenie efektywności zbiorowego działania i sprawniejsze osiągnięcie podzielanych przez nich celów” (Putnam 1995: 56).

Można stwierdzić, że bycie we wspólnocie obywatelskiej oznacza przede wszystkim aktywne uczestnictwo w sprawach publicznych, konsekwentne dostrzeganie dobra publicznego i dążenie do niego kosztem wszelkich indywidualnych celów (Theiss 2007: 16). Jedną z najbardziej szczególnych cech kapitału społecznego, na który składają się zaufanie, normy i sieci stowarzyszeń jest to, że w odróżnieniu od innych form kapitału stanowi on zazwyczaj dobro publiczne, a nie prywatne, i – jak inne dobra publiczne – nie jest wystarczająco doceniany przez jednostki (Rymsha 2007: 31). Za najważniejszy składnik kapitału

społecznego Robert Putnam uważa zaufanie. Odmienne od Jamesa Colemana postrzega on zaufanie nie jako cechę jednostek, polegającą na „byciu godnym zaufania” (zaufanie indywidualne), ale jako bliżej nieokreślony „klimat współpracy”, rozumiany jako zaufanie społeczne lub zaufanie generalizowane (Theiss 2007: 16). Zaufanie umacnia kooperację, a kooperacja umacnia dalsze zaufanie, co tworzy pozytywną spiralę.

Robert Putnam jest również autorem rozróżnienia dwóch wymiarów kapitału społecznego wynikających z działalności człowieka w pewnym układzie powiązań. Píše on, że „spośród wszystkich wymiarów, wedle których różnicują się formy kapitału społecznego, być może najważniejsze jest rozróżnienie na łączące (*bridging*), czyli inkluzywne, i spajające (*bonding*), czyli ekskluzywne. Pewne formy kapitału społecznego są z przypadku lub z konieczności skierowane »do wewnątrz« i wykazują tendencję do wzmacniania wykluczających tożsamości i homogenicznych grup. Przykłady spajającego kapitału społecznego obejmują etniczne organizacje bratniej pomocy, kościelne grupy czytelnicze kobiet i modne *country clubs*. Inne sieci są skierowane na zewnątrz i obejmują ludzi z różnych odłamów społecznych (*social cleavage*). Przykłady łączącego kapitału społecznego obejmują ruchy na rzecz praw obywatelskich, wiele młodzieżowych grup usługowych i ekumeniczne organizacje religijne. Spajający kapitał społeczny sprawdza się dobrze w podtrzymywaniu określonych form wzajemności i pobudzaniu solidarności społecznej. Sieci łączące (*bridging*), przeciwnie, są lepsze do wykorzystania zewnętrznych aktywów i rozprzestrzeniania się informacji. [...] Spajający kapitał społeczny jest, jak ujął to Xavier de Souza Briggs, dobry do »przetrwania«, ale łączący kapitał społeczny jest istotny dla »robienia postępów«. Co więcej, łączący kapitał społeczny może wytworzyć rozleglejsze tożsamości i wzajemność, podczas gdy spajający kapitał społeczny wspiera nasze węższe »ja«” (Putnam 2008: 40–41). Xavier de Souza Briggs, nawiązując do wyróżnionych przez Roberta Putnama dwóch wymiarów kapitału społecznego, stwierdził, iż spajający kapitał społeczny tworzy pewnego rodzaju socjologiczny „superklej”, łączący kapitał społeczny zapewnia natomiast socjologiczne „smarowidło” (de Souza Briggs 1998).

Współcześnie w socjologii coraz częściej podkreśla się, że poziom rozwoju demokracji i dobrobytu ekonomicznego jest w zasadniczy sposób powiązany z istnieniem określonych typów więzi społecznych, które są nazywane kapitałem społecznym (Lewenstein 2006: 163). Trudno w związku z tym się dziwić, iż koncepcja kapitału społecznego cieszy się niesłabnącą popularnością. Wśród przyczyn wymienia się między innymi następujące jej właściwości: przeniesienie uwagi z zachowań jednostek na relacje między jednostkami a grupami i instytucjami społecznymi, powiązanie ze sobą analiz na poziomie mikro-, mezo- i makrospołecznym, multi- i interdyscyplinarność oraz ponowne wprowadzenie zagadnienia wartości do dyskursu naukowego (Schuller i inni 2000: 35–38).

Jerzy Bartkowski słusznie zauważa, że pojęcie kapitału społecznego zostało wprowadzone do nauk społecznych w celu wyjaśnienia i zastosowania w praktyce związków, jakie powstają między życiem społecznym a innymi dziedzinami. Relacje między ludźmi, reguły nimi rządzące, więzi, jakie nawiązują oni w funkcjonowaniu w makro-, mezo- i mikrostrukturach, wpływają także na inne sfery życia, a szczególnie na politykę i gospodarkę. Mają one istotny wpływ na ich funkcjonowanie (Bartkowski 2007: 91). W literaturze przedmiotu podkreśla się, że właśnie kapitał społeczny jest jednym z elementów, który w dużym stopniu decyduje o rozwoju gospodarczym i społecznym grup, wspólnot lokalnych i regionalnych. Jego wysoki poziom pomaga w łatwiejszym przystosowaniu się do zmian wywołanych przez czynniki globalne. Przeświadczenie o nierozzerwalnym, zasadniczym związku między zaufaniem społecznym, jako podstawowym składnikiem kapitału społecznego, a rozwojem lokalnym i sprawnym działaniem instytucji znalazło wyraz w wielu opracowaniach naukowych, a także zostało poparte wynikami badań empirycznych (Tuziak 2008: 391). Wielu autorów jest zgodnych, iż w teorii kapitału społecznego istotną rolę przypisuje się społeczności lokalnej i jej rozwojowi. Sprzyjają temu między innymi: bliskie interakcje społeczne umożliwiające współpracę w celu osiągnięcia wspólnego dobra mieszkańców danej wspólnoty, wzmacnianie wzajemnego zaufania, promowanie otwartości i umiejętności współpracy, wpływy wywierane poprzez sankcjonowanie norm oddziałujących na sieci wzajemnych relacji, kształtowanie zaangażowania w sprawy społeczności lokalnej lub umacnianie więzi umożliwiających podejmowanie wspólnych przedsięwzięć i innych inicjatyw lokalnych (Robak 2005: 114).

Przykładem wpływu kapitału społecznego na aktywizację społeczności lokalnych są badania Jacka i Kazimiery Wodzów. Autorzy ci wskazali, że zasoby kapitału społecznego można wykorzystać w zarządzaniu miastem. Proces wymaga jednak stworzenia partnerstwa społecznego, w ramach którego liderzy społeczni, przez pomoc w identyfikacji problemów społecznych, staną się partnerami władz (współdecydentami) w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych. Innym przykładem pozytywnej zależności między wysokim poziomem kapitału społecznego a rozwojem gospodarczym, a zwłaszcza cywilizacyjnym, są polskie gminy, w których rozwój infrastruktury komunalnej nie jest jednoznacznie uzależniony od zasobności ich budżetów. Okazuje się, że niektóre relatywnie ubogie gminy uzyskują w tym zakresie wyższe standardy od zamożniejszych. Do zaobserwowania pozytywnej zależności między wysokim poziomem kapitału społecznego a rozwojem gospodarczym wystarczy wykazać, że różne standardy uzyskują gminy tak samo zamożne. Przyczyn tego zróżnicowania można poszukiwać w jakości liderów społeczności lokalnych oraz zdolności ludzi do współdziałania w imię wspólnego dobra (Przymeński 2004: 51).

W literaturze coraz częściej zaczyna podkreślać się również, iż kapitał społeczny nie jest jednowymiarowy. Nie zawsze wysoki poziom wewnątrzgrupowej solidarności, zaufania i współdziałania, korzystny z punktu widzenia danej grupy społecznej, musi oznaczać korzyści dla innych aktorów społecznych i zbiorowości społecznych. Kapitał społeczny, podobnie jak inne formy kapitału – finansowy, ludzki i kulturowy, nie jest równo dystrybuowany w społeczeństwie, a jego rozkład nie tylko odzwierciedla istniejące podziały społeczne, ale może je także utrwalać i pogłębiać. Związek między zróżnicowaniem a kapitałem społecznym wydaje się w związku z tym szczególnie aktualny i ważny w odniesieniu do województw peryferyjnych, np. podkarpackiego. Niższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego województwa oraz trudności adaptacji koncepcji rozwojowych regionów rdzenia, skłaniają do poszukiwania endogenicznych czynników rozwoju oraz określenia wpływu zróżnicowania społecznego i kulturowego na rozwój.

3. Kapitał społeczny a zróżnicowanie regionalne w świetle badań

Badania empiryczne przeprowadzono na reprezentatywnej próbie mieszkańców województwa podkarpackiego. Wskazują one wyraźnie, że mieszkańcy tego województwa charakteryzują się wysokim poziomem kapitału społecznego. Poziom kapitału społecznego jest jednak zróżnicowany przestrzennie.

Powołując się na wyniki badań ogólnopolskich dotyczących poziomu kapitału społecznego, w tym przede wszystkim na *Diagnozę Społeczną 2007*, można stwierdzić, iż poziom uogólnionego zaufania mieszkańców województwa podkarpackiego jest niemal trzykrotnie wyższy niż średnia ogólnopolska (poziom uogólnionego zaufania w *Diagnozie Społecznej 2007* wyniósł 10,5%, w badaniach 26,5%). Również dane dotyczące aktywności obywatelskiej i przynależności do organizacji społecznych mieszkańców województwa podkarpackiego wskazują, że jest ona dwukrotnie wyższa niż dane ogólnopolskie (według danych *Diagnozy Społecznej 2007* przynależność do organizacji społecznych wyniosła około 15%, w badaniach „Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego” 28,5%).

Badania wyraźnie potwierdziły, że mieszkańcy województwa podkarpackiego charakteryzują się wysokim poziomem kapitału społecznego. Wielkość próby badawczej nie pozwoliła na dokonanie analiz na poziomie powiatów. Analizy były jednak możliwe na poziomie dawnych czterech województw (obecnie również subregionów NUTS3) – krośnieńskiego, przemyskiego, rzeszowskiego i tarnobrzeskiego. Analizy statystyczne wykazały, że najwyższym poziomem sformalizowanego kapitału społecznego charakteryzują się badani

zamieszkujący dawne województwo przemyskie. Należy jednak podkreślić, że różnice poziomu sformalizowanego kapitału społecznego wśród badanych z dawnych województw krośnieńskiego, tarnobrzeskiego i rzeszowskiego były bardzo niewielkie.

Cechami różnicującymi posiadanie przez mieszkańców województwa podkarpackiego sformalizowanego kapitału społecznego okazały się płeć, wiek, wykształcenie, status zawodowy oraz poziom religijności mierzony częstotliwością praktyk religijnych. Mężczyźni częściej niż kobiety deklarowali przynależność do którejś z organizacji społecznych. Zaledwie $\frac{1}{4}$ badanych z wykształceniem gimnazjalnym, podstawowym lub niższym deklarowało przynależność do organizacji społecznej (24,7%), wśród osób z wykształceniem wyższym odsetek ten był natomiast półtora razy wyższy (36,7%). Co czwarty badany mieszkaniec Podkarpacia w wieku 15–24 lata zadeklarował przynależność do jednej z wymienionych organizacji społecznych (22,9%). Nieznacznie wyższym poziomem sformalizowanego kapitału społecznego charakteryzowali się respondenci w wieku 25–34 lata (26,1%). Wśród osób w wieku 35–44 lata poziom ten osiągnął 29,6%. Najwyższym poziomem sformalizowanego kapitału społecznego charakteryzowały się osoby w wieku 45–54 lata (37,2%). W najstarszej grupie wiekowej objętej badaniem (55–64 lata) $\frac{1}{3}$ respondentów deklarowała uczestnictwo w sformalizowanych strukturach dobrowolnego zrzeszenia (32,3%).

Mieszkańcy województwa podkarpackiego charakteryzujący się niskim poziomem zaufania społecznego nie wykazują chęci aktywnego zaangażowania się w życie społeczności lokalnej. Cechami różnicującymi poziom zaufania do sąsiadów okazały się wiek, poziom religijności oraz przynależność do organizacji społecznych. Analizy wykazały, że wraz z wiekiem zwiększa się poziom zaufania do sąsiadów, najstarsze grupy wiekowe dysponują bowiem największymi zasobami zaufania w stosunku do osób, które mieszkają w ich najbliższym sąsiedztwie. Inna zależność zauważona podczas analiz materiału badawczego wykazała, że wraz ze wzrostem częstotliwości odbywania praktyk religijnych rośnie poziom zaufania do sąsiadów, osoby o wysokim poziomie religijności charakteryzują się bowiem większą otwartością i ufnością w stosunku do innych.

Najwyższym poziomem czynnego uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej charakteryzowali się badani mieszkający w dawnych województwach krośnieńskim i przemyskim. Zdecydowanie niższy poziom zaangażowania charakteryzował mieszkańców dawnego województwa rzeszowskiego, najniższy zaś województwa tarnobrzeskiego. Różnice wartości między mieszkańcami województwa krośnieńskiego i przemyskiego a rzeszowskiego i tarnobrzeskiego były znaczne. Miejsce zamieszkania w którymś z dawnych województw było również elementem, który wpływał na poziom poczucia podmiotowości badanych. Interpretując wyniki można stwierdzić, iż najwyższym poziomem poczucia podmio-

towości charakteryzowali się badani zamieszkujący dawne województwo rzeszowskie i tarnobrzeskie. Znacznie niższym poziomem wartości wskaźnika charakteryzowali się badani z dawnego województwa przemyskiego i krośnieńskiego. Do interesujących wniosków skłania również analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu wskaźnika „brudnego” kapitału społecznego. Mieszkańcy dawnego województwa rzeszowskiego charakteryzowali się mianowicie najniższym poziomem „brudnego” kapitału społecznego. Nieznacznie wyższy poziom wskaźnika zanotowano w dawnym województwie krośnieńskim. Badani zamieszkujący dawne województwo przemyskie i tarnobrzeskie charakteryzowali się natomiast zdecydowanie najwyższym poziomem „brudnego” kapitału społecznego.

Zakres wykorzystania kapitału społecznego w mechanizmie funkcjonowania życia społecznego i ekonomicznego regionu i jego rozwoju jest nierównomierne. Jest to związane z cechami społeczno-demograficznymi mieszkańców, które rzutują na zasoby kapitału ludzkiego. Wysoki poziom kapitału społecznego korelował z wiekiem mieszkańców, ich poziomem wykształcenia, statusem zawodowym, poziomem zaangażowania obywatelskiego i poziomem aktywności religijnej.

Na wyższe zasoby kapitału społecznego pozytywnie wpływał wysoki poziom wykształcenia oraz statusu zawodowego mieszkańców. Taka sama zależność istniała w przypadku wysokiego poziomu zaangażowania obywatelskiego (między innymi przynależności do organizacji społecznych). Również mieszkańcy charakteryzujący się wysoką aktywnością religijną posiadają większe zasoby kapitału społecznego. Osoby starsze, powoli kończące okres aktywności zawodowej, stanowią również kategorię charakteryzującą się wysokim poziomem kapitału społecznego. Należy podkreślić, że jest to kategoria o dużym potencjale rozwojowym, który nie jest praktycznie wykorzystany w procesie rozwoju województwa. Spożytkowanie aktywności osób starszych na rzecz rozwoju społeczności lokalnej przyniosłoby znaczne rezultaty w postaci konwersji kapitału społecznego w ekonomiczny. Do podobnych wniosków o niewykorzystanym potencjale osób starszych doszedł Andrzej Sadowski (2006), prowadząc badania kapitału społecznego mieszkańców w Białymstoku.

Podsumowanie

W literaturze przedmiotu wskazuje się na trzy zasadnicze sfery, w których kapitał społeczny może przynosić korzyści. Są nimi: sfera gospodarki, polityki oraz sfera, w której kapitał społeczny bezpośrednio przyczynia się do rozwiązywania problemów społecznych (Theiss 2007: 75). Związki kapitału społecznego

i gospodarki najczęściej obrazuje się przykładami pozytywnej korelacji między wymiarami kapitału społecznego – wysokim poziomem zgeneralizowanego zaufania oraz obywatelskiego współdziałania a wzrostem gospodarczym państw i regionów. Przykładem takich zależności są badania Stephena Knacka i Philipa Keefera, którzy dokonali takiej właśnie analizy porównawczej. Bazując na danych *World Values Surveys*, zmierzili oni poziom kapitału społecznego dla 29 państw. Poziom kapitału społecznego określili za pomocą dwóch wskaźników: zgeneralizowanego (uogólnionego) zaufania oraz siły norm obywatelskiej współpracy (*strength of norms of civic cooperation*). Badacze ci stwierdzili, że w badanych państwach wzrostowi wskaźnika uogólnionego zaufania towarzyszyło zwiększenie wartości wskaźnika wzrostu gospodarczego (wzrostowi wskaźnika zgeneralizowanego zaufania o 10% towarzyszył wzrost PKB 0,8%). Podobną korelację badacze zaobserwowali w przypadku wzrostu wskaźnika obywatelskiej współpracy oraz poziomu PKB (Knack, Keefer 1997: 1251–1288).

Pozytywny wpływ kapitału społecznego zaobserwowano również w przypadku wzrostu standardu życia osób i gospodarstw domowych. Badania realizowane przez Bank Światowy w Indonezji wykazały, że wzrostowi poziomu kapitału społecznego towarzyszy średni wzrost wydatków gospodarstw domowych (Grootaert, van Bastelaer 2002). Kapitał społeczny kształtuje warunki życia osób, gospodarstw domowych i społeczności lokalnych nie tylko przez wzrost gospodarczy, ale również może przyczyniać się do zapobiegania i rozwiązywania problemów społecznych. Oddziaływanie kapitału społecznego może przebiegać dwutorowo. Po pierwsze, osoby, sieci i grupy społeczne współdziałają, organizując się oddolnie. Po drugie, doraźne, ale i podlegające procesom instytucjonalizacji formy współdziałania są otoczeniem dla instytucji państwowych i mogą podnosić sprawność ich funkcjonowania (Theiss 2007: 82).

Należy pamiętać, że kapitał społeczny może utrzymywać również negatywne aspekty życia społecznego. Przykłady empiryczne ukazują jego rolę w pogłębieniu istniejącego zróżnicowania i nierówności społecznych. Nierówna dystrybucja kapitału społecznego ma wpływ nie tylko na sytuację określonych jednostek i grup, ale także na funkcjonowanie większych całości społecznych.

Literatura

- Bartkowski J. (2007), *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym* [w:] *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, red. M. Herbst, Warszawa.
- Bourdieu P., Wacquant J.D.L. (2001), *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa.

- Coleman J. (1988), *Social Capital in the Creation of Human Capital*, "The American Journal of Sociology", Supplement: *Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure*, Vol. 94.
- Coleman J. (1990), *Foundations of Social Theory*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, London.
- de Souza Briggs X. (1998), *Doing Democracy Up-Close: Culture, Power, and Communication in Community Building*, "Journal of Planning Education and Research", nr 18.
- Fukuyama F. (1997), *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa–Wrocław.
- Gorzelał G. (1999), *Historia – transformacja – przyszłość [w:] Rozwój. Region. Społeczeństwo*, red. G. Gorzelał, M.S. Szczepański, T. Zarycki, Warszawa-Katowice.
- Gorzelał G. (2003), *Bieda i zamożność regionów. Założenia, hipotezy, przykłady*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1.
- Gorzelał G. (2004), *Polska polityka regionalna wobec zróżnicowań polskiej przestrzeni*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4.
- Gorzelał G. (2008), *Polska lokalna 2007*, Warszawa.
- Gorzelał G., Tucholska A. (2008), *Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju. Polska i Ukraina*, Warszawa.
- Grootaert C., van Bastelaer T. (2002), *Understanding and Measuring Social Capital. A Multidisciplinary Tool for Practitioners*, Washington.
- Hryniewicz J.T. (1996), *Czynniki rozwoju regionalnego [w:] Oblicza polskich regionów*, red. B. Jałowiecki, Warszawa.
- Inwestowanie w przyszłość Europy. Piąty raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej* (2010), Urząd Publikacji Unii Europejskiej, Luksemburg.
- Jałowiecki B. (1996), *Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja [w:] Oblicza polskich regionów*, red. B. Jałowiecki, Warszawa.
- Klimczak B. (2005), *Kapitał społeczne a dobrobyt indywidualny i społeczny [w:] Kapitał społeczny we wspólnotach*, red. H. Januszek, Poznań.
- Knack S., Keefer P. (1997), *Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation*, "The Quarterly Journal of Economics", Vol. 112, No. 4.
- Kwiatkowski M. (2005), *Kapitał społeczny [w:] Encyklopedia socjologii. Suplement*, Warszawa.
- Lewenstein B. (2006), *Społeczeństwo rodzin czy obywateli – kapitał społeczny Polaków okresu transformacji*, „Societas/Communitas”, nr 1(1).
- Przymeński A. (2004), *Rozwój kapitału społecznego i jego czynniki [w:] Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne*, red. H. Januszek, Poznań.
- Putnam R.D. (1995), *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków–Warszawa.
- Putnam R.D. (2008), *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa.
- Robak E. (2005), *Kapitał społeczny jako czynnik wpływający na kształtowanie rynku pracy [w:] Kapitał społeczny we wspólnotach*, red. H. Januszek, Poznań.
- Rozwijające się regiony – rozwijająca się Europa. Czwarty raport na temat spójności gospodarczej i społecznej* (2007), Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg.
- Rymsza A. (2007), *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego [w:] Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, red. T. Kaźmierczak, M. Rymsza, Warszawa.
- Sadowski A. (2006), *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Białystok.
- Schuller T., Baron S., Field J. (2000), *Social Capital: A Review and Critique [w:] Social Capital. Critical Perspectives*, red. S. Baron, J. Field, T. Schuller, Oxford University Press Oxford.

- Theiss M. (2007), *Krewni, znajomi, obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Toruń.
- Trutkowski C., Mandes S. (2005), *Kapitał społeczny w małych miastach*, Warszawa.
- Tuziak A. (2008), *Kapitał społeczny mieszkańców Podkarpacia. Wybrane aspekty [w:] Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, red. M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, T. Nawrocki, Katowice.
- Województwo podkarpackie na tle regionów Unii Europejskiej w latach 2005–2009* (2011), Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów.